

Эргешова С.Б.
МАКАЛДАРДАГЫ ЭНАНТИОСЕМИЯ

Эргешова С.Б.
ЭНАНТИОСЕМИЯ В ПОСЛОВИЦАХ

S.B. Ergeshova
ENANTIOSEMIC SAYINGS

УДК 398.9:943.41

Бул макалада макалдардагы энантиосемия каралган.

В этой статье рассмотрена энантиосемия в пословицах.

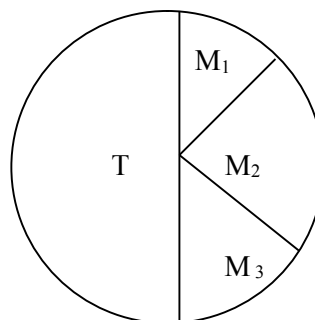
In this article enantiosemy in proverbs.

Паремиялардын эң таркалган кичи жанры – бул макал-ылакаптар. Ар кандай макал-лакап синтагматикалык түзүлүштө. Анын бирдиктери тизмектешип келет. Макал-лакаптардын колдонуу жагдайы, себеби, максаты, айтылыш убакты жана жүрүшү, натыйжасы болот жана макал-ылакаптар бүткөн, текшерилген, турмушта далилденген ойду билгизет. Алар сүйлөмдүк касиетке ээ. Макал-лакаптар ич ара антонимдик катышка кирип синтаксистик антонимдерди түзө алышат. Бул пикирлердин, билимдердин карама-каршылыгын билгизүүчү, бирин экинчиси тануучу паремиялык сүйлөмдөр. Антонимдик концепттер бир сөз айкашынын ичинде же бир эле сөздүн маанисинде да жолугат. Бу кубулуштар паремияларда көп таркалбаган. Сөз семантикасында уюшулган карама-каршы маанини энантиосемиялык концепттер деп атоого болот.

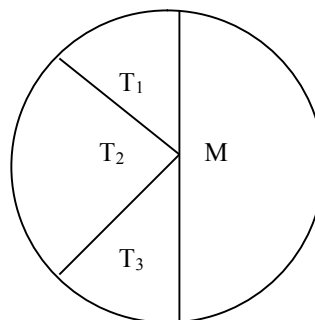
Бир эле сөз бир жагдайда же контекстте карама-каршы эки маанини берип калат. Муну энантиосемия же антифразис деп коюшат [2, 243-248 бб.; 3, 3-16 бб.; 6, 6-14 бб. ж.б.].

Энантиосемия – бир эле учурда антонимге да, полисемияга да, омонимияга да тиешелүү (грекче *en* «ичинде», *anti* «каршы», *sema* «белги»). Анын комплекстик мүнөзү семантиканын бул үч салаасына тең кептешип, кайсы бир тараптары менен алардын чегине кирип кеткенине негиз болот.

Бул таатал катышты көрсөтүү үчүн сөздөрдөгү турпат-мазмун эки тараптуулук кубулушуна кайрылабыз. Турпат-мазмун биримдиги универсалдуу, ал бардык тилдердин бардык сөздөрүнө мүнөздүү. Анткени тилдеги бардык сөздөр турпатталат, формага ээ. Ошол эле учурда ар бир сөздө мазмун болот. Мазмун менен турпат изилдөө максатында гана өз ара ажыратылат. Аларды айырмалоо иликтөөнүн оңтоюна, тилчинин позициясына, колдонгон метод-ыкманын шартына ылайыкталып жүргүзүлөт. Реалдуу чындыкта турпат (форма) менен мазмун турпат-мазмун түрүндө, ажыралгыс биримдикте жашайт. Турпат-мазмундун өз ара катышы синонимиянын, омонимиянын жана полисемиянын түпкү негизин сыпаттоого өбөлгө түзөт. Муну эки схема түрүндө берүүгө болот.

1-схема

2-схема

Бул схемада Т – турпат, сөз формасы, М – мазмун, сөз мааниси. Сөздө бул тил биримдигинин алакасы кандай? Бир турпатка бир нече маани туура келет же бир маани бир нече форма аркылуу туюнтулушу мүмкүн. Бул схемаларда бардык тилдерге мүнөздүү универсалдуу кубулуш чагылдырылган.

Мисалы, турпат-форма катары (Т) *киши* сөзүн алсаң, ал төрт тыбыштан турган (*к-и-ш-и*) заттык маанидеги сөз. Бу төрт тыбыштуу, эки муундуу комплекс сөз материясын түзөт. Мунун артында мазмун жатат. Ал сөз туюнтуучу маанилер (М) өтө ар түрдүү. Биз М₁, М₂, М₃... М_n маанилерди ажырата алабыз. Бу маанилер денотативдик-коннотативдик, түз-кыйыр, баштапкы-туунду, улут аралык-улуттук ж.б. болуп жиктелип кетет. Кай бир маанилерге кайрылып көрөлү. Мисал катары макал-лакаптардан келтиребиз.

М₁ «Адам»: *Киши дүйнөгө түркүк болбойт.* Караңыз: *Адам дүйнөгө түркүк болбойт.*

М₂. «Ачкөз»: *Киши өзү тойсо да, көзү тойбойт.* Караңыз: *Ачкөз өзү тойсо да, көзү тойбойт.*

М₃. «Башка (адам)»: *Кишиге ор казсаң, кең каз, өзүң ыргыт чыгарга.* Салыштырыңыз: *Башкага ор казсаң, кең каз, өзүң ыргыт чыгарга.*

М4. «Тик абалда жүрчү, сүйлөө-ойлоо жана коомдо жашоо касиеттерине ээ, табиятты (практика, илим, техника, маданият ж.б. аркылуу) өзгөртүүгө жөндөмдүү жаныбар». Бул түшүнүк.

М5. «Конок»: *Киши келет, жай ырастагыла.*

М6. «Адам эмес»: *Киши эмес киши сөз эмес сөздү сүйлөйт.*

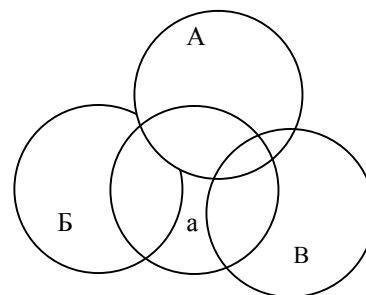
[1, 283 б.]. Бул жерде *киши* сөзүнүн семантикасын *киши эмес* аныктагычы айкын билгизип турат. Эки жолу колдонулган *киши* сөзүнүн текстте маанилери карама-каршы: биринчисин адам менен алмаштырууга болот, экинчи *киши* мындай алмаштырууга жол койбойт, жана «айбан» маанисин берип жатат. Бул мисалда *сөз - сөз, киши - киши* сөздөрүнүн ортосунда энантиосемиялык катыш бар экендигин айтууга болот. Анткени алардын мааниси контрасттык катышта.

Ушул алты мисалдан эле көрүнүп турат: бир сөздүн эле семантикасында түз (1,4) жана өтмө (2,3,5,6), баштапкы(1) жана туунду (2-6), денотаттык (1,4) жана коннотативдик (2,6) маанилердин болорлугун айтууга болот. Коннотативдик маанилерде субъективдүүлүк, эмоциялуулук маңыз үстөмдүк кылат.

Ошентип, энантиосемия бир тарабы менен полисемияга кирип, сөздүн мазмунундагы семалар көптүгүнөн орун алгандыгын айтууга болот. Ал эми бир турпаттын эле чегинде туруп өз ара коошпогон, бирине экинчиси контрасттык мамилелерди жараткан эки сема антонимиянын сферасына ооп турат. Ошол эле учурда ал омонимиядан да ыраакка кетпей, буга ыктап турат. Анткени бир турпатта эки же андан көп маанини омонимдер гана бере алышат.

Ал эми $M=T_1, T_2, T_3...T_n$ катышын көрсөтүү үчүн жогорудагы эле мисалдарды келтирүүгө болот. Мазмун (М) катары «тик абалда жүрчү, сүйлөө-ойлоо жана коомдо жашоо касиеттерине ээ, табиятты (практика, илим, техника, маданият ж.б. аркылуу) өзгөртө ала турган жаныбар» түшүнүгүн алсак, ал семитче *адам* (Т1), кыргызча *киши* (Т2), латынча *homo sapiens* (Т3), орусча *человек* (Т4), немисче *der Mann* (Т5) ж.б. турпаттар аркылуу туюнтулат.

$M-T_1, T_2, T_3...T_n$ жана $T=M_1, M_2, M_3...M_n$ катышында биз иликтеп жаткан энантиосемия кубулушу экинчи түргө кирип, полисемия менен омонимияга ирегелешип, алар менен тутумдашып турганын танууга болбойт. Ушул өнүттө алганда Д.К.Осмоналиеванын пикирин эске алуу зарыл. Ал жазат: «Энантиосемия антонимияга канчалык даражада тиешелүү болсо, ал полисемияга да ошончолук жаражада тиешелүү экендигин белгилей кетүү шарт. Демек, энантиосемияны антонимиянын гана эмес, полисемиянын да өзгөчө түрү катары кароого толук негиз бар» [3, 9 б.], ал эми каршы маанилердин бир турпатка ээ болушу аларды омонимия менен да кошо кароого өбөлгө болот. Бул кептешүү алакасын схема түрүндө белгилөөгө болот:

3-схема

Бул схемада А - полисемияда, В - омонимия, В - антонимия, а - энантиосемия. Энантиосемия аталган семантикалык үч салааны туташтырып, бириктирип турат. Энантиосемиянын өзүндө эле полисемиялык да, омонимиялык да, антонимиялык да касиеттер бир учурда жашап турганын айта алабыз.

Мисал үчүн *жакшы* сөзүн алабыз. Бул лексикалык, лексико-грамматикалык, нагыз семантикалык ж.б. маанилери боюнча өтө бай сөз. Ага омонимия да мүнөздүү. Антонимиялык алкакта алганда бул сөз *жаман* сөзү менен жупту түзөт. Бул *жакшы - жаман* сөздөрү түзгөн концептосфера ири когнитивдик-семантикалык талааны жаратат.

Кээде алар оксюморонду да пайда кылышат: *жаман жакшы киши*, мында *жаман* «өтө» деген маанини белгилейт.

Жакшы сөзүнүн семантикасында кай бир макалдарда *жаман* сөзүнүн мааниси берилип калганын учуратууга болот. Бул мезгилде *жакшы* сөзүнүн семантикасы кеңейип, өз ичинен карама-каршы семаны пайда кылып алат. Караңыз: *Бир жакшы бар, журттун камын жейт*,

Бир жакшы бар, журттун малын жейт [4, 439 б.].

Бул эки сапта тең *жакшы* сөзү «журт башы, эл башы, аким, өкүмөт башы» сыяктуу концепттердин аты катары колдонулган. Экинчи *жакшы* сөзүндө мындан тышкары «жегич, түгөт, паракор, ынсапсыз» сыяктуу концепттер кошо, жандаш түрдө камтылган. Муну макалдын *журттун малын жейт* бөлүгү ырастап турат. Биринчи саптагы *жакшы* сөзүндө «камкор элге тарткан, көпчүлүктүн камын ойлогон» сыяктуу концепттер бар. Демек, *жакшы* биринчи сапта «камкор журт башы», экинчи сапта «жегич журт башы» деген мааниде колдонуп, энантиосемияны пайда кылып турат. Бул жерде бир эле сөз эки түрдүү карама-каршы маанилерди билгизип, антонимдик, полисемиялык жана антонимдик сапатка бир учурда ээ болуп турганын айтууга акылуубуз.

Эми ушул сөздүн эки ар башка макалдарда берилген энантиосемиялык концепттерин ажыратууга аракет кылып көрөлү.

1. *Жакшы журтунун камын жейт, жаман журтунун малын жейт* [1, 170 б.].

2. *Бир өнөрү жакшынын – эл жемекке далбаса* [4, 439 б.].

Бул эки макалда *жакшы* жана *жаман* субстантивдери жогоркудай эле касиеттерге ээ. Бирок буларда «журт башы» семасы бүдөмүк. Айрыкча экинчисинде бул маани күңүрт, билинбейт. Ошентсе да *жакшы* сөзү экинчи макалда «жегич, түгөт, ынсапсыз», биринчиде «камкор, журтка тегиз, элди ойлогон» сыяктуу концепттерди билгизип, өз ичинде контрасттык эки семаны камтып, энантиосемияны жаратты.

Айта турган дагы бир сөз бар: бул жерде бир эле макалдын эки трансформасын келтиребиз:

1. *Бир жакшы бар, журттун камын жейт,
Бир жакшы бар, журттун малын жейт.*
2. *Жакшы журттун камын жейт,
Жаман журттун малын жейт.*

Булар эки жыйнакта эки түрдүү катталган. Бирок жалпы когнитивдери бирдей, өз ара семантикалык орчундуу айырмага ээ эмес. Биринчиден, *жакшы* сөзү энантиосемиялык мазмунду, экинчи мисалда *жакшы* - *жаман* сөздөрү нагыз антонимдик алакада колдонулган. Ушулардын негизинде энантиосемия элдик билим, баалоо чагылдырылган зарыл концепттерди билдирүүчү лингвосемантикалык каражат катары кызмат кыларлыгын айтууга болот.

Энантиосемия табышмак паремияларында да учурайт. Мисалы: *Бир башы менен көк тирейт, бир башы менен жер чийет* (Асан/-сөн). *Баш* сөзүнүн эки жолу колдонушун полисемия кубулушунун чегинде деле карасак болот. Бирок эки жүйөө анда энантиосемиялык концепт чагылдырылганын айтууга себеп болду. Биринчиден, *баш* сөзүнүн денотаты болгон

жаныбарлардын органы бирөө гана. Жандырмакка эки «баш» ыйгаруу табышмактын табиятына ылайык келет. Табышмактын адресатын эки анжы кылуу үчүн эки «баш» ойлоп табылган. Экинчиден, *бир башы* көк тиресе, *жер чийип* турган жандырмактын «ылдыйкы бөлүгү, төмөнкү органы, буту» өзүнөн-өзү эле эки «баш» түшүнүгүнүн ичинде карама-каршы маани берип калат. Ошондуктан бул табышмакта *баш* сөзү карама-каршы «үстүнкү бөлүгү, төбөсү, башы» жана «ылдыйкы бөлүгү, түбү, буту» концепттерди чагылдырып энантиосемиялык кызмат аткарып турганын айтууга болот.

Ошентип, паремияларда энантиосемия ыкмасы арбын жолугарын, карама-каршы концепттердин бир сөздүн семантикасынын чегинде эле бериле тургандыгын белгилөөгө толук негиз бар.

Адабияттар:

1. Кыргыз макал-лакап жана учкул сөздөрү / Түзгөн М.Ибрагимов. – Карабалта, 2005. - 500 б.
2. Москвин В.П. Стилистика русского языка. Теоритический курс. – 4-е, перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 630 с.
3. Осмоналиева Д.К. Кыргыз тилиндеги энантиосемия. Филол. илим. канд. ... дис. автореф. – Б., 2007. -20 б.
4. Тажиева Г., Курманбекова А. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү. – Бишкек, 2004. – 696 б.
5. Эргешова С.Б. Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну. – Б., 2012. – 152 б.
6. Яцковская Г.В. Энантиосемия в современном немецком языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., 1977. – 20 с.

Рецензент: д.филол.н. Зулпукаров К.З.